

דת יהודית – האם משתנית ע"י מנהג?

1. הקדמה

2. משמעות המושג 'דת יהודית'

3. האם דת יהודית תלוי במנהג המקומות?

א. הוכחות שדת יהודית אינה תלויה במנהג המקומות

ב. שיטת הדברי חמודות והשיטה לר"ן

ג. דברי הרמב"ם בענין רדיד

ד. מנהג המקומות לגבי 'לא ילבש'

ה. מנהג כיסוי הגוף בזמן חז"ל

ו. מסקנת הדברים

4. זאת תורת העולה

1. הקדמה

מצינו בגמרא שישנם דברים לגבי צניעות אשר מקורם אינו מן התורה אלא ממנהג שקבלו על עצמן בנות ישראל. יש לברר האם מנהג זה שנקבע על פי אמות מידה שהיו נהוגות בזמן חז"ל מחייב גם את בני דורנו או שמא מנהג זה יכול להשתנות בתקופות מסויימות בהתאם להנהגת הצבור. עקרון זה חשוב מאוד במציאות זמנינו המשתנה לעיתים תכופות ועל כן במאמר זה ביררנו מה תוקפה של דת יהודית והאם יש אפשרות לשנות אותה.

2. משמעות המושג 'דת יהודית'

שנינו במשנה בכתובות^[1] :

ואלו יוצאות שלא בכתובה - העוברת על דת משה ויהודית

במשנה תורה הסביר הרמב"ם^[2] את המושג 'דת יהודית' כך :

ואיזו היא דת יהודית הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל... שאם

עשתה אחת מהן עברה על דת יהודית

כן כתב גם מאירי בכתובות^[3] בביאור מושג זה :

מנהגים נהוגים באומה מצד צניעות להיות בנות ישראל יתרות במידת

הצניעות על כל שאר נשים

(1) דף ע"ב ע"ב.

(2) הלכות אישות פרק כ"ד הלכה י"ב.

(3) עמוד 309.

ושם בהמשך המסכת^[4] כתב המאירי:

והעוברת עליהן עושה דברים של פריצות ויוצאים מהן דרכים ושכילין
לזנות

3. האם דת יהודית תלוי במנהג המקומות?

א. הוכחות שדת יהודית אינה תלויה במנהג המקומות

בגמ', ברמב"ם ובפוסקים אין חילוק בין מקום שנהגו למקום שלא נהגו ובפשטות משמע שאם בנות ישראל בזמן חז"ל קיבלו עליהן מנהג כלשהו, חל חיוב על שאר הדורות לנהוג כן ואין היתר לשנות מנהג זה. היסוד לכך הוא על פי המבואר במסכת פסחים^[5] שבני בישן שאלו את רבי יוחנן האם הם רשאים לשנות ממנהג אבותיהם, וענה להם ר' יוחנן כי הדבר אסור משום אל תיטוש תורת אמך. כן כתב גם החפץ חיים במאמרו גדר עולם^[6]:

ואיזה עוברת על דת יהודית היינו מה שהנהיגו מעולם האומה הישראלית וקבלו על עצמן לזהר בזה משום צניעות ודבר זה וכיוצא בזה הוא בכלל מה שאמר הכתוב אל תטוש תורת אמך^[7]

לפי זה אין יכולים מקום או עיר, גם אם הם אתרא קדישא, לקום ולבטל את דת יהודית. ודאי הוא שאם בנות ישראל דלא מעלי נוהגות בפריצות בניגוד לדת יהודית לא ישתנה המנהג בעקבותיהן.

כן מצינו גם לענין חומרא דר' זירא, במסכת נידה^[8] מובאים דברי ר' זירא :

אמר ר' זירא בנות ישראל החמירו על עצמן שאפילו רואות טיפת דם
כחרדל יושבות עליה שבעה נקיים

הרי"ף והרא"ש כתבו שדין זה הוא הלכה פסוקה^[9], וכ"כ גם הרמב"ן בהלכות נידה^[10] :

חומרא זו שנהגו בה בנות ישראל הוכשרה בעיני חכמי ישראל ועשאוה
כהלכה פסוקה בכל מקום לפיכך אסור לאדם להקל בה ראש לעולם

וודאי שדבר זה אינו תלוי במנהג המקומות ולא יעלה על הדעת שניתן לבטל מנהג זה

(4) עמוד 311.

(5) דף נ' ע"ב.

(6) תחילת פרק א.

(7) ע' גם בשו"ת חתם סופר חלק א (או"ח) סימן לו שכתב: "והשתא כיון דפליגי הפוסקים בזה ולהטור איסורא הוה ונהגו כוותיה- שוב הו"ל דין גמור שקבלו עליהו כהך דיעה כמ"ש מג"א סי' תקנ"א סק"ז. היוצא מזה ללכת במקום שרבים מצוים הוה במטפחת בלי כובע עוברת על דת יהודית ויוצאת בלא כתובה, ובחצרה כבר קבלו עליהו אבות אבותינו בכל מקום ששמענו שנפוצו ישראל לאסור עכ"פ, ואפשר העוברת על זה יוצאת בלא כתובה, שכבר נעשה ממנהג זה דת יהדות". הובאו דבריו בביאור הלכה סוף סימן ע"ה ד"ה "ודע".

(8) דף ס"ו ע"א.

(9) והוכיחו דבריהם מן הגמ' בברכות ל"א ע"א עי"ש.

(10) פרק א' הלכה י"ט.

שהפך לדין פשוט כמבואר בשו"ע ובפוסקים^[11].

כך מצינו גם במהר"ם אלאשקר^[12] שכתב על מנהג הספרדיות שלא כיסו את כל ראשן אלא הניחו שורה אחת של שערות, שמנהג זה מעוגן בדברי הגמ' במסכת בב"ב^[13] האומרת "אשה עושה כל תכשיטיה ומשיירת שער מועט"^[14]. הסיבה שהמהר"ם נזקק לכך כיון שבפשטות כל הראש היה מכוסה מדין דת יהודית, וכדי לומר שיש חלק שלא היה מכוסה הוא נאלץ למצוא מקור האומר כי כבר בזמן חז"ל כאשר קיבלו עליהן חובת כיסוי הראש, לא קיבלו עליהן חלק זה, או שהיו מקומות שלא קיבלו מראש לכסות את כל ראשן, אך לא טען כי למרות שדת יהודית היתה שיש חיוב לכסות את כל הראש, בזמן מסויים החליטו קהילות מסוימות של ספרדים להקל בשורה זו, וזאת משום שגם לדעתו אין בכח דורות מאוחרים לשנות מה שקיבלו דורות ראשונים.

ב. שיטת הדברי חמודות והשיטה לר"ן

מאיך מצינו בדברי חמודות על מסכת ברכות^[15] שכתב :

וא"כ גם זרועותיה אינם בכלל ידיה ומסתבר דכל מקום ומקום לפי מנהג דמידי היא טעמא אלא דדברים שרגילה שלא לכסותם לא מיקרי מקרי ערוה משום דלא אתי בהם לידי הרהור כיון דרגיל בהם

דברים אלה הובאו בשמו בספר א"ר^[16], אך שם הקשה עליו מדברי הרוקח^[17] שכתב :

טפח בכשרה או בזרועותיה מגולות אסור^[18]

מפשט לשונו של הדברי חמודות נראה שכוונתו לזרוע, היינו החלק שמעל למרפק,

11) אמנם בשו"ת גליא מסכת סי' ד' כתב כי ניתן להקל בחומרא דר' זירא אם יש איזה צד נוסף להקל. אולם ראשית כבר העיר עליו בטהרת הבית חלק א' סימן א' שמסקנתו מבוססת על כך שחומרא דר' זירא לא התפשטה בכל המקומות וכן לא נעשתה ע"י בי"ד הגדול, ואילו מדברי הרמב"ן [שהבאנו בגוף המאמר] וכן מדברי המאירי, והריטב"א מבואר שמנהג זה התקבל גם ע"י החכמים וממילא מעמדו כדין מנהג שהתקבל בבית דין הגדול. בנוסף לכך מדבריו ישנו סיוע למה שכתבנו בפנים, שכן לדעתו כל הטעם להקל בחומרא דר' זירא היא משום שמנהג זה לא התקבל ע"י חכמים, אך דת יהודית הוא דבר שנקבע במשנה ומבואר שהתקבל ע"י החכמים, במנהג כזה גם לדעת הגליא מסכת אין להקל.

על האמור כאן יש להוסיף כי הריב"ש בתשובה [סימן שצ"ט] הביא את דברי הרמב"ן במשפט החרם [מופיע בסוף חידושי הרמב"ן על מסכת שבועות] שכתב "שכן הדין בכל קבלת הרבים: שחלה עליהם, ועל זרעם. כדאשכחן בקבלת התורה". דין זה הובא בשו"ע יו"ד סימן רי"ד סעיף ב'. גם לפי זה אין היתר לשנות מנהג דת יהודית שפשט בישראל.

12) סימן ל"ה.

13) דף ס' ע"א.

14) לפי פירוש הערוך שם.

15) פרק ג' אות קט"ז.

16) סימן ע"ה ס"ק ג'.

17) סימן שכ"ד.

18) צ"ע מדוע לא הקשה הא"ר מגמ' מפורשת המעידה שזרוע היא ערוה, וכמו שהקשה המ"ב שנביא לקמן. ואם נאמר שמן הגמ' לא קשה, כי אולי השתנה אח"כ המנהג בזמן הפוסקים. א"כ גם מלשון הרוקח לא קשה, שכן גם כאן יש לענות שהשתנה המנהג לאחר כמה שנים מתקופתו.

שהוא אסור בגילוי מצד דת יהודית^[19], וע"ז כתב הד"ח שחיוב הכיסוי במקום זה תלוי במנהג המקומות. גם המ"ב^[20] הבין כי שהדברי חמודות עוסק בחלק שבין המרפק לכתף, ולכן הקשה עליו מהגמ' בכתובות^[21] הכותבת כי מגלה זרועותיה היא דת יהודית. לכאורה נראה שהדברי חמודות חולק על העיקרון שאמרנו לעיל ולדעתו אפילו אם קיבלו עליהם מנהג מסויים, אם בדור מן הדורות יחליטו לעקור מנהג זה-רשאים. אלא שלאור האמור לעיל קשה, כיצד אפשר להתיר מנהג וותיק שכבר פשט בישראל ע"י מנהג מחודש? מאי שנא דת יהודית של כיסוי הזרוע מחומרא דר' זירא שהיא הלכה פסוקה או ממנהג המקומות שלא ניתן לחרוג ממנו?

ראיתי בשו"ת יביע אומר^[22] שניסה לדחוק ולומר כי כוונת הדברי חמודות היא לחלק היד אשר מהמרפק ולמטה עד כף היד, רק מקום זה תלוי במנהג המקומות, אך החלק העליון ביד וודאי אסור בגילוי ואין בו מקום למנהג. כ"כ גם בטהרת הבית^[23] והביא שם שכעין זה כתב בעוד יוסף חי על מנהג בגדד, ולפי זה לא קשה מהגמ' בכתובות וגם לא מהרוקח. אולם לענ"ד פשט לשון הד"ח נראה כפי שהבינו בדבריו המ"ב והא"ר שכוונתו לחלק העליון של היד שבין המרפק לכתף.

עוד מצאתי בשיטה מיוחסת לר"ן בשבת^[24] שכתב :

הלכך הני נשי דידן דאזלי בזרועות מגולות אסור ליתן אצעה בזרועותיהן לצאת לרה"ר

מפשטות לשונו משמע כמו הד"ח שנהגו ללכת בזרועות מגולות אלא אם כן נדחוק גם בלשונו כמו שדחק היב"א בלשון הד"ח.

אולי ניתן לומר שגם השיטה לר"ן והדברי חמודות מודים לכך שא"א לעקור מנהג שפשט בישראל ע"י מנהג חדש, אלא שהם מדברים על מקומות שנהגו כך עוד מזמן חז"ל וכבר אז לא קיבלו עליהו דת יהודית בזרוע. עוד אפשר לומר בדעתם כי מראש, כאשר קיבלו עליהו בנות ישראל, התנו כי הדבר יהיה תלוי במנהג המקומות בכל דור ודור ויהיה ניתן לשנות מנהג זה. אך שתי אפשרויות אלו דחוקות שהרי המשנה והגמ' ושאר פוסקים לא הזכירו כלל שיש מקומות כאלה או שעשויים להיות מקומות כאלה.

א"כ נראה כי לדעת הדברי חמודות וכן לדעת השיטה לר"ן שהבאנו, דת יהודית משתנה ע"י מנהג. וכן הבין בדבריהם גם הרב אלישיב בתשובה^[25].

(19) כמבואר בגמ' בכתובות ע"ב ע"ב כפי שביא לקמן. וכוונת הד"ח לומר שכיון שהוא דת יהודית ולא דת משה - יש לומר שהוא תלוי במנהג.

(20) סימן ע"ה ס"ק ב'.

(21) דף ע"ב ע"ב.

(22) ח"ו או"ח סימן י"ד ס"ק ג.

(23) ח"ב עמוד קס"ד משמרת הטהרה שם.

(24) דף ס ע"א ד"ה 'ותיהוי'.

(25) קובץ תשובות חלק א' סימן יג'.

⦿ הערת הרב אורי כהן : אפשר להבין שכוונת הדברי חמודות לגילוי הזרוע ממש, אלא שמגלות רק מקצת מן הזרוע. אולם בדעת השיטה לר"ן שכתב "בזרועות מגולות" משמע בכל הזרוע, ולכן לא

ג. דברי הרמב"ם בענין רדיד

הרמב"ם בהלכות אישות^[26] כתב :

ואיזו היא דת יהודית, הוא מנהג הצניעות שנהגו בנות ישראל, ואלו הן הדברים שאם עשת אחד מהן עברה על דת יהודית: יוצאה לשוק או למבוי מפולש וראשה פרוע ואין עליה רדיד ככל הנשים, אע"פ ששערה מכוסה במטפחת

גם בהלכות סוטה^[27] כתב הרמב"ם :

והיא עומדת ביניהן בלא רדיד ובלא מטפחת אלא בבגדיה וכופח שעל ראשה כמו שהאשה בתוך ביתה

מדברים אלו מבואר שאשה חייבת לשים מעל הכפה שעל ראשה כיסוי נוסף והוא הרדיד, ורק לסוטה מסירים את הרדיד כדי לנוולה.

לעומת זאת בהלכות אישות^[28] כתב :

מקום שדרכן שלא תצא האשה לשוק בכפה שעל ראשה בלבד עד שיהא עליה רדיד החופה את כל גופה כמו טלית נותן לה בכלל הכסות רדיד

הרי מבואר שיש מקומות שיוצאים בכיפה בלבד ללא רדיד, ולכאורה היה ניתן ליישב כי ברוב המקומות נוהגים לשים גם כפח וגם רדיד, ובמקומות מסויימים נוהגים לשים רק כפח ושם אם תצא ללא רדיד לא עוברת על איסור. לפי תירוץ זה ניתן להוכיח מדברי הרמב"ם כי דת יהודית תלויה במנהג המקומות ולמרות שכיסוי הראש בשני כיסויים נכלל בדת יהודית [כמבואר במקור הראשון לעיל]- אם יש מקום שלא נהגו יכולים לשנות דת יהודית.

אך ראייה זו ניתנת לדחות, שכן לפי החולקים על הבאר שבע וסוברים כי הרדיד היה על מטפחת חלולה והיוצאת במטפחת זו בלבד עוברת על דת יהודית, מה שכתב הרמב"ם במקור השלישי לעיל, כי רשאת אשה להתכסות בכפה בלבד, כוונתו שיוצאת בכיפה אטומה, ולכן אין צורך ברדיד, ומה שמבואר בדברי הרמב"ם שם שהיו נשים שגם באופן כזה הוסיפו רדיד על ראשן, או מנהג מקומות שהחמירו על עצמם מכת צניעות בעלמא ויצאו תמיד עם רדיד, גם אם הכיפה היתה אטומה.

גם לדעת הבאר שבע שכתב כי צריך מעיקר הדין רדיד גם על כיסוי אטום י"ל בדוחק כי החיוב לשים שני כיסויים הוא דווקא במקומות מסויימים שנהגו כן, [כפי שכתב

נראה שבתקופתם הלכו נשים בפריצות כזו, ולכן מסתבר יותר לומר שכוונתו לקנה שבלשון העם נקרא ג"כ זרוע.

תשובה : לגבי ביאורו בדעת הדברי חמודות, לא ברור מה הרויח בזה, שהרי דין פרוטה כדין מאה וגם על היתר גילוי מקצת הזרוע אנו תמהים. לגבי ביאורו בדברי השיטה לר"ן, כ"כ היב"א, הבאנו דבריו בפנים.

(26) פרק כ"ד הלכות י"א וי"ב.

(27) פרק ג' הלכה ה'.

(28) פי"ג הלכה י"א

המ"ב^[29] באופן דומה בדין כיסוי הרגל]. מה שכתב הרמב"ם כי דין זה הוא "דת יהודית" כוונתו כי במקומות שכך נהגו הפך החיוב להתכסות בשני כיסויים לדת יהודית. לפי הסבר זה אין כאן "שינוי" בדת יהודית, אלא שמראש חיוב שני כיסויים היה דת יהודית במקום אחד ובמקום אחר לא היה דת יהודית^[30].

גם בשו"ת יביע אומר^[31] התייחס לדברי הרמב"ם הנ"ל. היב"א דן בדברי המג"א^[32] המחייב בתולות לקלוע שערן והוקשה לו שלא נהוג כיום לעשות כן. בתחילה רצה היב"א לומר בדעת המג"א כי במקום שנהגו היתר בדבר גם הוא יודה להקל. כדוגמא לכך שבמקום שנהגו אין איסור, הביא היב"א את דברי הרמב"ם והשו"ע המחייבים יציאה בשני כיסויים וביאר שהטעם שלא נוהגים כן כיום הוא משום שבדבר שאינו איסור תורה, המנהג יכול להשתנות :

דווקא עצם כיסוי הראש שהוא דאורייתא הוא מחויב המציאות לעולם ולא ישתנה בשום זמן אבל מנהג בנות ישראל שנהגו לצניעות כל שהמנהג בכל העיר להקל אזלינן בתר מנהגא ודמי למש"כ מהר"ם אלאשקר להתיר במקום שנהגו הנשים לצאת בשערות מחוץ לצמתן

לפי זה כתב שם כי גם כיסוי ראש הבתולות, שאינו אלא משום מנהג, אינו תקף במקום בו נהגו אחרת^[33].

אלא שחזר ודחה את הראיה מהרמב"ם, שכן י"ל שהרמב"ם מדבר במטפחת שקופה ושערה ניכר ולכן צריכה גם רדיד, אך אם המטפחת או הכובע אטומים, גם הרמב"ם מודה כי מספיק כיסוי אחד^[34], ולפי זה אין מקור בדברי הרמב"ם והשו"ע שניתן לשנות מנהג. דחייה זו היא לפי החולקים על הבאר שבע הסוברים כי אין חיוב לכסות הראש בשני כיסויים, ולעיל ניסינו ליישב גם לדעת הבאר שבע.

ד. מנהג המקומות לגבי 'לא ילבש'

בדין העברת שיער בית השחי ובית הערווה בגברים, כתב הרמב"ם^[35] :

- (29) סימן ע"ה ס"ק ב
 (30) ועי' במאמר על קלתה שם הרחבנו בביאור דברי הבאר שבע והחולקים עליו.
 (31) ח"ד אה"ע סימן ג אות ב.
 (32) סימן ע"ה ס"ק ג.
 (33) לכאורה לאור חילוק זה שכתב היב"א כאן יש להעיר על מה שכתב [בחלק ו' או"ח סימן י"ד אות ג', הובא לעיל] לדחוק בהסבר הדברי חמודות שהמדובר הוא על חלק היד שמהמרפק לזרוע ולכן אין בדבריו קושי. ולאור חילוקו כאן, היה לו ליישב שאכן המדובר הוא על חלק היד הקרוב לכתף אך מכיון שכיסוי היד אינו אלא דת יהודית, תלוי הוא במנהג המקומות. אולם מצאתי ביחווה דעת [חלק ג' סימן סד' עמ' ריג' בהערה] שכתב על ההולכת ברה"ר בבגדים בלי שרוולים שזרועותיה מגולות "אולם האמת תורה דרכה שההולכת ברה"ר בבגדי פריצות ממש עוברת על איסור מן התורה" מבואר כי לדעתו גילוי הזרוע הוא איסור תורה. לפי זה מובן מדוע לא יכול היה ליישב את הדברי חמודות כפי שכתבנו לעיל, שהרי בדבר שאיסורו מן התורה אין מקום לשינוי על פי מנהג מחודש.
 (34) והדברים מפורשים ברמב"ם אישות פי"ג י"א שכתב כי יש מקומות שנהגו לצאת עם רדיד ויש שנהגו לצאת בלי רדיד רק עם כפת.
 (35) פרק י"ב הלכה ט'

העברת השיער משאר הגוף כגון בית השחי ובית הערוה אינו אסור מן התורה אלא מדברי סופרים והמעבירו מכין אותו מכת מרדות, במה דברים אמורים במקום שאין מעבירין אותו אלא נשים כדי שלא יתקן עצמו תיקון נשים, אבל במקום שמעבירין השיער הנשים ואנשים אם העביר אין מכין אותו, ומותר להעביר שיער שאר איברים במספריים בכל מקום.

לשון זהו הובאה גם בטור^[36], ועל זה כתב הפרישה^[37] שם :

נראה דר"ל אנשים עכו"ם דכיון דנהוג נהוג דלמידין ממנהג עכו"ם, גם י"ל דעל ישראל קאמר דהיכי דנהיגו כן כולם יחד אין מוחין בעדם

לכאורה מוכח מדבריו כי למרות שישנו מנהג ברור לאסור גלוח שער בית השחי, יש אפשרות לשנות את המנהג ע"י מנהג חדש. לפי זה לכאורה כך יש לומר גם לגבי דת יהודית, ישנה אפשרות לשנות מנהג דת יהודית ע"י מנהג אחר, וא"כ יש בדבריו סיוע לשיטת השיטה לר"ן והדברי חמודות.

אולם נראה שאין ללמוד משם לנדון דידן. איסור לא ילבש הוא איסור שתלוי במנהג שנוהגים באותו המקום, אם דבר מסויים הוא מנהג נשים הוא אסור לגברים ואם לא אזי הוא מותר. אין בעיה מהותית בכך שגברים יגלחו את שער בית השחי, כל האיסור לעשות כן נולד מכך שזה היה מנהג המיוחד לנשים. בדבר כזה אכן ניתן לשנות את המנהג ולהגדיר כי כיום אין זה מנהג נשים בלבד אלא גם גברים נהגו לעשות כן, שינוי זה יצר שינוי בדין אך לא שינוי בהגדרה, שכן עדיין מנהג נשים נאסר אלא שזה אינו מנהג נשים. בדין דת יהודית הנאסרת משום צניעות המציאות שונה, כאן יש בעיה בעצם לבישת בגדים מסויים, המנהג בא לבטא ערך, שבגד פלוני אינו צנוע, וא"כ הקבלה היא על מהות העניין וקבלה זו לא ניתן לשנות. מנהג הבא לשנות קבלה זו הוא מנהג החולק על מהותו של המנהג [הטוען שדבר זה אינו צנוע] ועל כן אין בכוחו לשנות מנהג קדום.

חילוק זה יש לסייע מתירוצו הראשון של הפרישה, שכתב כי המנהג לגלוח שער בית השחי לגברים התחיל מן הגויים. מבואר כי גם הגויים יכולים להשפיע על מנהג ישראל, וזאת משום שהם יכולים להגדיר מה מנהג נשים ומה לא. אך ודאי שבענין דת יהודית, הקשורה לצניעות לא נאמר כי הגויים יגדירו מה נחשב צניעות ומה לא, וגם אם הגויים ינהגו מנהג מסויים לא נתיר משום כך גם לישראל לנהוג כן, שכן הדת יהודית דחתה מנהג זה מבחינת מהותו ולא רק משום שכרגע הוא דבר שיש בו פריצות.

ה. מנהג כיסוי הגוף בזמן חז"ל

הרדב"ן^[38] נשאל בדין הליכה אחרי אשה :

(36) יו"ד סי' קפ"ב.

(37) שם ס"ק ה'.

(38) ח"ב סי' תש"ע.

שאלת ממני אודיעך דעתי במה שאמרו אחרי ארי ולא אחרי אשה אם נוהג דין זה בארצות הללו שהנשים הולכות מכוסות מכף רגל ועד ראש ואין נגלה ממנה דבר שיוכל האדם להסתכל בו.

על שאלה זו ענה הרדב"ז:

מי לא עסקינן דבזמן חכמי התלמוד היו הנשים הולכות מכוסות ואפ"ה אסרו?!

למדנו מדבריו שבזמן חז"ל היו הנשים מכסות כל גופן "מכף רגל ועד ראש" [כלשון השואל], ולפי"ז יש לשאול: אם בזמן חז"ל כל הגוף היה מכוסה א"כ איך הקלו אח"כ עד ימינו שלא לכסות את כל הגוף? בהכרח י"ל שמנהג המקומות קובע והם החליטו שפניה ידיה ורגליה אינם צריכים להיות מכוסים, וא"כ מצאנו חבר לר"ן ולדברי חמודות.

ואכן הרב אלישיב הוכיח מדברים אלו כי דת יהודית יכולה להשתנות במשך הדורות, שהרי בימינו אין המנהג להתלבש כך וז"ל:

אם כך שבזמן חכמי התלמוד היו הולכות מכוסות לגמרי ולא נגלה מהן דבר, איך א"כ נתשנה הדבר, ומי היתיר להם זה שכתבו הראשונים דכנגד רגליה מותר לקרא ק"ש וכן קי"ל בשו"ע סי' עה' במקומות שרגילים ללכת מגולה... ואיך שתקו הראשונים על זה? משמע שאחרי שנהגו כך אין איסור בדבר [וא"ת סוף סוף איך התחילו לשנות הדבר, ובפרט למה שכתב הדברי חמודות הנ"ל? עי' כהאי גוונא בפרישה יו"ד קפ"ב ס"ק ו' לעניין לא ילבש גבר לגבי העברת שער בית שחי עיין שם מה שתירץ ואין כאן מקום להאריך]^[39]

אך נראה כי ניתן לדחות ראייה זו ולומר כי מנהג דת יהודית לגבי מקומות המכוסים התייחס דווקא לכיסוי המקומות המוזכרים בגמ'. לגבי מקומות הגוף האחרים שגם אותם נהגו לכסות, כגון פנים, ידיים וכפות הרגליים, אין זה משום דת יהודית אלא משום שכל העולם נהג כך בזמנם, וממילא כן נהגו גם בנות ישראל. עדות לכך שמנהג העולם כולו היה לכסות גם מקומות שאין חיוב לכסותו מופיעה בדברי המהר"ם אלאשקר^[40] המתייחס למנהג הנשים שבאו מארצות הערלים, לכסות את כל הראש בניגוד למנהג שהזכיר המהר"ם להתיר בזה, וזה לשונו:

דאפילו בארצם לא היו מכסות משום איסור אלא שלא היה מנהג ארצם לגלותו דאפילו רוב הגויות לא היו נוהגות לגלותו

1. מסקנת הדברים

מבואר בדברי השיטה לר"ן והדברי חמודות שנשים נהגו לגלות את הזרוע, לכאורה מדבריהם יש להסיק כי דת יהודית יכולה להשתנות ע"י מנהג. אולם נראה כי אפשר

(39) ועיין לעיל שהבאנו דברי הפרישה הללו ודחינו את הדמיון בין דבריו לבין הנדון של דת יהודית.

(40) שו"ת מהר"ם אלאשקר סימן לה'.

לדחות ראייה זו ולהסביר דבריהם בכמה אופנים :

- א. כדברי היב"א - שכוונתם לחלק היד התחתון.
- ב. הם עוסקים במקומות שכבר בזמן קבלת המנהג, לא קיבלו עליהו מנהג זה.
- ג. דווקא לגבי הזרוע, בשעת קבלת המנהג בישראל קיבלו עליהו שהדבר ישתנה לפי מנהג הדורות.

גם אם נלמד את דעת השיטה לר"ן והד"ח כפשוטם ולא כאפשרויות הנ"ל, והיינו שס"ל שיש בכוחו של מנהג מאוחר לשנות מנהג קדום, הרי שהם דעת מיעוט, ורוב פוסקים חולקים עליהם ואוסרים לגלות את הזרוע אפילו אם נהגו להקל בזה :

התפארת שמואל^[41] כתב :

אבל נראה בעיני במקום שרגילות הנשים לגלות זרועותיהן ורגילין להיות פתוח עד סמוך לדדיה, זה מנהג רע, וקורא אני בהם חוקים לא טובים וטפח באשה ערוה

החיי אדם^[42] כתב :

אבל זרועותיה ושוקה אפילו רגלים בכך כדרך הפרוצות אסור.

הא"ר^[43] כתב :

וכתב בלחם חמודות נראה דזרועותיה אינן בכלל ידיים אם לא במקום שרגילין בהו לגלותן, עד כאן. וראיתי ברוקח סימן שכ"ד טפח בבשרה או בזרועותיה מגולות אסור, עד כאן.

המ"ב^[44] [הובא לעיל] הביא את הדברי חמודות והקשה עליו.

על דברי המ"ב הללו כתב הרב נויבירט^[45] :

מתוך המשנה ברורה [סימן ע"ה ס"ק ב' ובשע"צ ס"ק ה'] יוצא שדין זה של דת יהודית שנוהגות בנות ישראל וקיבלו על עצמן, אינו ניתן לשינוי

האג"מ^[46] בדבריו ביחס לבניית מחיצה בבית הכנסת במקום עזרת הנשים כתב :

הנה בדבר מחיצה שבין הנשים לאנשים ודאי מן הראוי כשאפשר טוב לעשות גבוהה שלא יתראו הנשים כלל ובפרט במדינה זו שהרבה נשים הולכות פרועי ראש וגם בזרועות מגולות גם כשהולכות לביהכ"נ... מה שרוצים לצרף יריעה מעשה רשת אם נראות בזה זרועות המגולות אינו כלום אבל אם היא יריעה כזו שנראות באופן שאין להכיר המקומות שהן מגולות נחשב כסוי כיון שלא נראה גלוי הבשר רק נראות כצל

(41) ברכות פ"ג ל"ז.

(42) חלק א' כלל ד' סעיף ב'.

(43) סימן ע"ה ס"ק ב.

(44) סימן ע"ה ס"ק ג' וכן בגדר עולם פ"א ופ"ח.

(45) בשמעתין מס' 11 עמוד 26 פסקא א'.

(46) אור"ח סימן מ"ב, וכן כתב שם גם בתשובה מ"ג.

בעלמא.

כן סובר גם היביע אומר^[47] כפי שהבאנו לעיל. וכן כתב גם הצמח צדק^[48] באריכות בסתירת ההיתר של המהר"ם אלאשקר להוציא מעט שער מחוץ לכיסוי ז"ל :
והאם נאמר שאם ירצו לנהוג הנשים לילך בימי הקיץ בשוק מגולה.
נאמר שאין בזה משום שוק באשה ערוה שהרי נהגו כן. ישתקע הדבר
ולא יאמר. דכיון שהוא ערוה לא מהני מנהג. ותדע מדוע צווח הנביא
ישעי' סי' ג' יען כי גבהו בנות ציון ותלכנה כו' הרי נהגו כן. א"ו מנהג
זה הוא אותיות גהנם כמ"ש השל"ה.

כן הוא גם לשון החפץ חיים בגדר עולם^[49] :

אבל לענין שאר דברים המכוסים אין נ"מ כלל ואפילו במקום שדרך כל
הנשים והבתולות לילך ככה אפילו הכי אין שום היתר כמנהג הפרוץ
הרע הזה וכמו שכתבו כל הפוסקים (הלא המה הא"ר בשם הרוקח
ובספר תפארת שמואל ובספר חיי אדם)

גם מלשון החזו"א^[50] נראה שלא מועיל מנהג מאוחר לשנות בדת יהודית.

4. זאת תורת העולה

מנהג בנות ישראל מקדמת דנא שהתקבל בעם ישראל ונחשב כדת יהודית מדינא
דמשנה, אינו נתון לשינוי, וגם אם במקום מסויים ירצו לנהוג אחרת- אינם יכולים,
וגם אם נראה מלשון השיטה לר"ן והד"ח אחרת כבר כתבנו שרוב פוסקים נחלקו
עליהם וגם יש אפשרות לפרש דבריהם שאינם חולקים על יסוד זה, ולכן גם אם תחליט
קהילה שלימה או ציבור מסויים ללכת בקלתה או לגלות יותר מטפח שהתירו האג"מ
והיבי"א^[51]- החלטתה בטילה ומבוטלת.

(47) ח"ו סימן י"ד אות ג ויו"ד סימן י"ד ס"ק א.

(48) חידושו לברכות פ"ג סוף אות ד.

(49) פרק א'.

(50) סימן ט"ז ס"ק ח'.

(51) הבאנו דבריהם בהרחבה במאמר היקף כיסוי הראש ושם כתבנו שלא כדבריהם.